

УУ 80
113

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ.

ПРОПАЩИЙ ЧАС

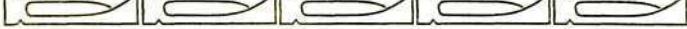
Українці під Московським
===== царством =====

(1654 — 1876)

З передмовою
Михаїла Павліка.

6523

Львів — 1909.
В друкарні Івана Айхельбергера і Сп. Львів, Ринок ч. 10.
Дім „Просвіти“.

Передмова.

Стаття Драгоманова, котру пускаємо отсє окремим виданням¹⁾, се лише вступ до розвідки його під тим-же заголовком, у якій мало бути показано докладно, чому то він уважав пробуток України під Москвою-Росією за пропаший для неї час.

Розвідка мала складатися, очивидячки, з цілого ряду дослідів усіх царин життя України, в момент її прилуки до Москви, — показати всі добре й лихі зерна того життя, а далі — занідння добрих зерен або й затоптання їх копитами московсько-російських орд, а розростання злого — давного й нового, посіяного тими-ж ордами й виплеканого під їх захистом. Остатний дослід мав бути посвячений, очивидячки, найдорожчому духовому доробкови України —

¹⁾ Від слів „Чому не проміняти..“ вона вже оповіщена мною в I. частині переписки Драгоманова, надрукованій 1896-7 рр. в „Житю і Слові“, та 1901 р. окремою відбиткою в „Науковий Бібліотець Укр. Вид. Спілки“ (ст. 100—118).

ї вустній словесності та письменству, — забороненому звісним маєвим указом 1876 р. В самім кінці розвідки мусів бути поданий загальний висновок і вказаний Україні вихід із її пропащості під Росією.

Льогічний вихід міг бути тут лише один — відрив України від Росії.

До сего виходу Драгоманів і хилився в перші роки своєї еміграції, чуючи за собою й реальний ґрунт до того — революційний настрій серед певної частини тих земляків у Росії, котрі й поручили були йому ведення української політики за границею, — настрій, викликаний головно згаданим указом, котрий, свою чергою, виданий був для „пресв'чення“ „сепаратизму“ російських Українців.

Свою прихильність до насильного заведення самостійної української держави Драгоманів виявив тоді прилюдно — в полемічній статті з редакцією львівської народовецької „Правди“, п. з. „Опізнаймося“, писаний, — знаю се, — в другій половині 1876 р., та надрукованій аж у січні 1877 р., в нашому радикальному „Другу з є“ (бо в „Правді“ не хотів її надрукувати тодішній редактор її Володимир Барвінський).

„Перед патріотами нашими, — писав Драгоманів, — дві дороги, — або прямо вирватись у купі з своїм народом з під держави російської, також австрійської і угорської: і я нічого не скажу проти тих, хто не язиком, і не в чотирьох стінах, а ділом почне до того йти, — або користуватись усіяким прогресивним ступнем тих держав і тих громад, з якими наш народ звязаний, особливо усіякими інституціями і напрямками демократичними. Ш. ре-

дакція „Правди“ не раз жахалась „сепаратизму“ і „нельояльності“ проти котрих я, — адвокат російського правительства (так називала Драгоманова редакція „Правди“!) — ex princípіо нічого ніколи не говорив і т. д. („Другъ“, 1877, ч. 1, з 8. н. ст. Січня.¹⁾

В такім, очевидчаки, революційно-сепаратистичнім настрою, Драгоманів і задумав був свою розвідку, — що доказує зрештою, й самий заголовок її.

Велику трудність написання своєї розвідки, — котра могла була мати величезну вагу не лише для історії України, з 1654 р., але й для дальнього її розвою, — Драгоманів був би певно поборов, маючи задля сего в собі всі вимоги, не виключаючи й вимогів совісти, — бо в прінципі він ніколи не був противний самостійній українській державі. Але перед ним, — котрий, кажучи до речі, усе вважав себе неспосібним до практичної політики, особливо революційної, та ще й начальної української, що вимагала гетьманського генія, — мусіли встать вже в часі писання його розвідки далеко більші труднощі політичної самостійності України, а то: недостатність, до такої важкої справи, самого революційного настрою, — навіть далеко дужчого, сталішого, ніж се було в тогочасних наших земляків, — сила держави російської, як і австро-угорської, та недостача прихильної політичної самостійності України сили якої вело великої європейської держави.

Ось, певно, й причина тому, що Драгоманів увірвав свою розвідку, написавши її надрукувавши лише згаданий вступ до неї та частину, — здається більшу, — I-ої глави п. з. „Вольності Війська

¹⁾ Виписку даю не правописю „Друга“ — етімологічною — якою Драгоманів і не писав названої статі.

Запорожського⁴, (про соціально - економічний лад у Запорожській Січі й належній до неї країні), тай те не пустив у світ, так що лишило ся всього кілька відбиток.¹⁾ Скиба заорана була за глибоко тай за довго, аби можна було її поправити тай повернути в супротивний бік, зазначений у поданій вище виписці зо статі Драгоманова „Опізнаймо ся“, і через те він ту скибу й кинув.

Але-ж, як раз те, що й такий завзятий, сталий тай могутній орач української ниви, під Росією, по-ровень тай по напряму з кращими російськими орачами, зневірився був здорово в єдиноспасенности такої роботи, — доказує найяркіше, що справа належності України до Росії, в усікім разі, не рішена

¹⁾ Коли саме почала писати ся розвідка — трудно встановити, але надрукований початок її найдалі 1878 р. і то ще перед оповіщенням, або й написанням докладної програми „Громади“ — вже анархістично-федератівної, що правда, ширшої й далівиднії, таї кажучи — у глиб, — программи, котра зрештою, після впадку періодичної „Громади“ з С. Подолінським у 1881 р., та рівночасною появою „Вольного Слова“, заміnilася зовсім напрямом політичного перстрою Росії й Австро-Угорщини на вільні конституційні, федераційні держави, в яких могла би вміститися й вільна, в такім розумінні, Україна. Доказує се піарп'ї відбиток початку розвідки, — грубий, бібулястичний, — на якім надруковані, 1877 р., „Лихі льуде“ та „Народи школи на Україні“, а 1878 р. I. і II. томи „Громади“. Перел тим ані пізніше сего паперу не вжито ні в однім женевськім виданні Драгоманова. Стаття мала бути надрукована, певно, в однім із перших двох томів „Громади“, і то зразу на 2-ім місці, від ст. 87 (від сеї сторони до 144-ої її значена одна відбитка надрукованого), а потім таки на 1-ім місці, бо сторони іншої відбитки надрукованого значені 1—59, при чим, однак, внизу двох остатніх аркушів обох відбиток надруковано цифри 8 і 9 — доказ, що нумерація 87—141 була первісна. Зразу гдав, бачу, Драгоманів помістити розвідку в I. т. „Громади“, після програми; а потім, у початку II. т. Вступ до розвідки займає ст. 1—29 або 87—113; „Вольності Війська Запорожського“ ст. 30—56 або 114—144.

без апеляції, і вривок його розвідки, се видний знак на роздорожжу української політики — знак, перед котрим повинні стати тай задуматися глибоко власне ті земляки, що ще прихильні державній звязи України з Росією.

Зайва річ, гадаю, ѿ згадувати, що й пробуток України під Росією після 1876 р. — пропащий час. Доказують се найкраще подїї послідних років у Росії, під час „революції“ її після неї — коли то на політичнім позорищі світа явився загал російських Українців: безсильний, безпорадний, несвідомий, майже кругом заляканий, чекаючий змилування від московсько-російських політичних дуків — дійсний, жасний продукт їхнього панування над Україною! І се в пору, коли тому загалови приходиться мати діло майже виключно з офіціяльними російськими ордами, — відносно нечисленними, тай ослабленими, а раз, було, й лежачими! А що-ж то буде при заведенню в Росії „конституційного ладу“, з центрами: в Петербурзі, Москві (та мабуть і в Варшаві), коли російській Україні приайдеться мати діло з десятками міліонів, так кажучи, з’офіціялізованих московсько-російських (а по части й польських!) орд, — усіх партій, від чорносотенної, аж до соціально-демократичної, — міліонів, зіяючих централізмом та ворожнечою до волі неофіціяльних націй, особливо-ж нашої, української!... Та вони просто розтопчуть Україну так, що не можна буде й пізнати, де вона була!

Одно спасіння: вирватися з царства нашої пропащості, відділити й відгородити українську землю від Росії — як найшвидче, за всяку ціну, поки ще час...

Тяжена се, що правда, річ, — вимагаюча лютої боротьби, напруження всіх сил і повної самоповсяти нашого народу, та ще й сильної підмоги з боку заграничних суспільностей і держав, — боротьби, грозячої скаженими репресаліями з боку російства. Але ліпше впасти від разу, ліпше таки й не жити, ніж конати сотні років, дурячи себе надією на краще життя під Росією.

Скажете: до такої боротьби, на смерть або життя, треба найперше загальній свідомості, котрої нема-ж! А я скажу, що така свідомість виросте до загальності серед самої боротьби, тим певнішче, що провід у ній мусіли би взяти свідомі елементи, яких уже доволі серед галицьких Українців, особливо селян-радикалів, у котрих давній український козацький дух обновлений у сяєві всесвітніх ідей: просвіти, волі й поступу. Всю-ж нашу націю повинен би пхнути до боротьби з Росією просто звірячий інстинкт — інстинкт самозбереження, котрий метав же колись маси нашої нації на Татар, Турків, Поляків і Москалів, тай доказував чудес!

Добути, або дома не бути! — отсі міжні слова молодчих запорозьких козаків, присягаючих 9-го цвітня 1709 р. Мазепі, повинні стати від тепер одиноким політичним окликом України.

Добути!...

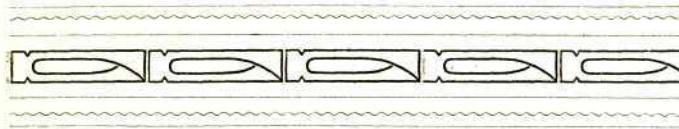
Добули-ж собі незалежність від одної зо східних деспотій — Туреччини, тай завели власні національні держави: Греки, Серби, Румуни, Болгаре й інчі — історія котрих не богато славніща від нашої, країни-ж котрих, як і численність, куди менчі від нашої! Чому-ж не мало би поталанити нам — вирвати Росії найкращий, найродючіший, найко-

ристніще положений шмат землі — припираючий до Чорного Моря, під боком самого серця Туреччини, котра роспалася-ж на наших очах! Чому-ж не малаби роспастися й російська деспотія?!

Добути-ж, або дома небути!

Львів, 7. III. 1909.

М. ПАВЛІК.

Плакати про старовину, бажати вернути її — завжде даремне діло, а особливо для нас, слуг „простого“ українського народу. Ми знаємо добре, що того, чого ми хочемо — не було ще ніколи на світі, а тільки буде колись, як люде стануть далеко розумніші, ніж тепер. Однаке оглядатися назад треба, щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялись. Українцям треба добре оглянувшись назад і пригадати остатні дві сотні і два десятки років, після того, як козаки українські за приводом Богдана Хмельницького піддалися під руку „царя Восточного, Московського“, у 1654 році.

Перше, що кинеться в очі, як глянеш на Україну за часи Хмельницького і на Україну сього часу, — ось що: тоді була козаччина, тепер нема. Вчені люде, що пишуть історію, чужі, а то й наші, завсігда кажуть: така зміна і мусіла бути; козаччина — діло не пригідне для життя чоловічого; козаччина появилась у гіркі часи життя люду руського, тоді, як його неволив татарин та лях; козаччина

свое одслужила: вона обороняла землю українську од чужих, поки могла, поки на півночі не вкрепилася велика братня держава, московське царство, потім прилучилася до нього, — передала в руки його свою воєнну працю, і мусила одступити туди, де була ще потрібна, на далекий край руського царства, на Кубань, щоб там битись з невірами. На Україні-ж мусили завестись інші порядки, стрій держави для життя мирного: промислового, ремісничого, наукового, уміlosti. Далі кажуть вчені люди, що ніби-то проти московської держави і її порядків на Україні впирались хиба які завзяті вояки, що не хотіли знати нічого, окрім „лицарства“, та змінники, котрих збивали вороги народу руського, та люди, звиклі до несупокою та до „шатостi“, як колись казали.

Росказуючи, яке то гарне життя завела по низовим Дніпровим степам цариця Катерина, що по-роздавала землі панам та чужим, німцям кольоністам, московський професор Солов'йов каже, що коли запорожці прохали, щоб їх землі заставлено було за ними, то це-б то значило, щоб краї ці, „Новая Россия повернулась в пустиню“.¹⁾ Звісно, виходить, що цариця мусила військом знищити Запорожжя! Такі погляди виучують наші діти по школам та гімназіям і держать їх в головах своїх, не думаючи довідатись, чи правда воно, чи ні, — чи справдi ко-заки, мов божевільні, тільки й думали, щоб завести круг себе пустелю, а що усе добре позаводили круг нас царі, котрі мусили викоренити тих божевільних

¹⁾ Учебная книга русской истории, Сергея Соловьева, ст. 247.

розбишак, та й що ми справd живемо, незнать в якім добрі!

Ось приміром д. Де-Пуле, чоловік бувалий і в Московщині, і в Литві, і в нас на Україні, — де він був чи й в інспектором воєнної гімназії в Полтаві, чоловік, котрий нераз писав, що не може того бути, щоб на всій великій обширі царства руського були однакові порядки, та це й порядки московських чиновників. А як торкнувсь цей д. Де-Пуле нашої України і написав статтю про Горленків та Ломіковських, ворогів царя Петра і прихильників Мазепи, то й забув, що він же сам писав про московські порядки.¹⁾ Ось що говориться в кінці статті д. Де-Пуле, ось що прочитали ті тисячі письменних людей, що купують і читають на Україні „Вістник Европи“:

„Старая казацкая воля“, старая казацкая слава, что по всему степу дыбомъ стала“, выражаясь словами народного эпоса, могли существовать тогда лишь, когда было для нихъ питаніе, — войны съ невѣрными, турками и татарами, защита и спасеніе русскаго юга отъ поглощенія его Польшей. Но затѣмъ, когда удалось отстоять свою самостоятельность, когда стала мельчать борьба съ невѣрными, казацкая слава, естественно, должна была становитьсѧ анахронизмомъ, переходитъ въ область эпоса и только въ немъ быть окруженою поэтическимъ ореоломъ, въ дѣйствительности же обращаясь, или долженствуя обратиться, въ разбой, какъ обратилась она вездѣ на русскихъ окраинахъ, гдѣ каза-

¹⁾ Малороссийские эмигранты при Петре Великомъ („Вѣстникъ Европы“, 1872 р.)

чество стояло живою стѣною, защищавшею Русь отъ азіатскихъ кочевниковъ.

„Въ Малороссіи, гдѣ задачи казачества были шире и роль несравненно значительнѣе, чѣмъ на Дону, Волгѣ и Уралѣ, въ началѣ прошлаго вѣка, и при Петрѣ Великомъ, отъ прежней славной дѣятельности, отъ старой казацкой воли оставалась устарѣлая, на военный ладъ построенная община, въ которой аристократія, „старшина“, высшее военное сословіе рѣзко отдѣляется отъ народа и любя „волю“ для себя, не признаетъ ее необходимой для простого народа, котораго начинаетъ давить и попрашать задолго до введенія крѣпостного права. Кромѣ русской народности и православія, въ малороссійской военной общинѣ не выработалось ничего оригинального, своего: всѣ зачатки гражданской жизни, всѣ формы ея были въ ней польскія. Самостоятельное существованіе было немыслимо: приходилось быть или Польшей, или Москвой. Но Польшей не захотѣли быть еще отцы и дѣды современниковъ Мазепы и Горленка. Перейти къ Польшѣ, значило повторять зады, отказаться отъ славнаго прошлаго, ибо Польша, забравъ себѣ почти $\frac{2}{3}$ русскихъ земель, не перестала быть Польшей, не сдѣлалася западной Россіей, какъ нѣкогда сдѣлалася єю Литва; что же оставалось дѣлать? правда, дѣло сдѣлано, и давно, еще Хмѣльницкимъ; но Москва, московскіе порядки, московскій деспотизмъ, московская грубость... Носонѣнно, еще до Мазепы и Горленка съ товарищами, многіе изъ малороссіянъ, безъ всякой мысли объ измѣнѣ, не разъ и серьезно думали и передумывали объ этомъ, вздыхали и поминали прошлое... Но вотъ появился геніальный человѣкъ и прошелъ по всей Малороссіи лѣваго бе-

рега Днѣпра, прошелъ своею особою, съ другими „москалями“. Только старые, отпѣтые люди, въ родѣ Мазепы, Горленокъ и Ломиковскихъ, не могли вѣнemъ видѣть новаго русскаго человѣка, какихъ не давала прежняя Москва, но съ какими легко можно было ужиться и малоруссамъ, вкушившимъ, въ высшихъ своихъ слояхъ, черезъ посредство Польши, европейскую гражданственность; вместо Москвы создавалась новая Россія, вместо москалей появлялся новый народъ, русскій, чуждый местной и этнографической узости.

Себ то так виходить, що царь Петро був не москаль тільки, а такий новий русин, що вбрав в себе все, що було доброго в українського і московського чоловіка, а ті порядки, які позаводились на Україні після нього, були нові европейські порядки, то-б то воля не для самих тільки панів, як в Польщі, не для козаків тільки, як в нашій старій Гетьманщині, а для усіх людей: воля робити, думати, вчитись, говорити, правитись народові, як сам хоче, ось як в Швайцарії та тій Голяндії, де вчивсь Петро караблі строїти; або хоть така, як була вже й тоді в Англії, де вже не сам король правив землею, а з виборними хоть од панів та купців і міщан; або хоть не така воля, так хоть рівність, хоть льгота, коли неувільнення од крепацтва, як то було вже й за часи Петра по західній Европі, і як то не забаром сталося в ній скрізь за часи великого повстання французів. А до волі та рівності прибавим науку, освіту: за часи Петра вже жили Нютон, Вольтер, Лессінг і т. д., що увільняли розум людський од путів попівських.

Так ось на яке добро пощастилось нашим предкам перемінити старовину козацьку українську!

Шевченко уживав ту козацьку старовину „срамотньою годиною“; казав, що він би отдав половину свого віку молодого, тільки щоб забути тяжкі діла батьків наших. Так то не жаль українським народолюбцям старовини своєї!

Чому-б і не так! Розумні Українці давно вже перестали плакати за старою козаччиною, з її гетьманчиною. На Україні якось не звикли дуже захваливати усе своє, старосвітське, — через те, що як нідавно було тут щось подібне до власного царства та панства, то нікому було привчити Українців пишатись своєю славою. Одну недовгу хвилину, як було тільки знов почали пізнавати освічені Українці свою старовину, у 30—40 роки цього століття, горстка людей покричала про славу козацької України, але зараз же сама знайшла в ній плями, і тепер, коли хоче піznати ті плями, пізнає їх найскорше з вчених праць Українців: з звісних усім праць Костомарова, з коротких, але цінних Лазаревського „Про крестьян та панів на Україні“ (Малоросійські посполитые крестьяне. „Записки Чернігов. Статистич. Комітета“, т. 1. тай Очерки малор. фамилій. „Русский Архивъ, 1875 р.“), Антоновича (Послѣдніе годы казачества на правомъ берегу Днѣпра). Тай самий Шевченко, котрий попереду виспіував про „бунчуки й булави“ гетьманські, скоро приглянувсь до гетьманщини, побачив, що там давили простого чоловіка і торгували Україною, запродуючи її то москалеви, то королеви, крикнув:

Варшавське сміття ваші пани,
Ясневельможній гетьмані,
Раби, підніжки, грязь Москви!

Чого-ж ви чваните ся, ви,
Сини сердешної України?

Упять кажемо: чому-б не так! Чому не проміняти мирну працю над ремеслом або науковою на тарцювання по степах, щоб „скородити татарські ребра!“ Тільки огляньмося: чи багато вспіли ми в цій мирній праці, чи сповнилась хоть половина навіть того, „за що ми билися з Ляхами, за що скородили списами татарські ребра“, — бо хоть деякі із наших батьків, як деякі з усіх народів в свій час, любили війну для війни, били „невіру“ за те, що він „невіра“, та не всі-ж тільки за тим і гарцювали по степам, що-б битись та гарцовати. І гарцювати наші батьки були примушенні для того, що-б одігнати од свого краю гарцювання татарське та турецьке, що іменно не давало рости на Україні мирній праці над хазяйством та письменством. І не глядючи на се козацьке гарцювання, — відкіля-ж і сама Московщина за батька й діда царя Петра, тай за його самого, брала і вчителів і духовних, як не з нашої України! Це кажуть і вчені московські, тільки якось не вміють держати в головах своїх одної думки. Вони навіть хваляться й тим, як де військо царське погарцює, — от хоть би по усіх Прусіях та Швайцаріях, куди царі після Петра посылали й наших козаків та некрут, — не знатъ для чого, тільки не для того, що-б боронити нашу землю.

Погляньмо-ж на те, яке життя справді настало на Україні після того, як скасовано козаччину, на те, що ми дістали замісць неї, — і як вийде, що Україна не зовсім згайла остатні двісті років, то чи справді через те, що в ній скасовано старі питомі порядки, а заведено нові, московські та петербур-

ські. Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала вже років двісті мирному життю нашої землі і руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а заставлено Донщину? Хиба степи Донські не так же потрібні для „миру і освіти“, як і Дніпрові і Дністрові? Одповісти буде легко; Дон більш свій московському царству, вірніший йому, хоть і Донови врізано волі, бо й він колись бунтувався! Ну, та це ми залишимо! Ми зовсім не заздримо „тихому Донові“, — хай живе, як йому любо, хай задергить зерно волі, як ще зосталось в нього, до других, ліпших часів, поки воно зійде буйним деревом. Тоді він непремінно згада, що колись Дон і Дніпро, як правились сами собою, більш знали один про одного, ніж опіля, як над тим і другим стали верховодити петербурські канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали кобзарі українські „славу війську запорожському і донському, з усією чернью низовою на многая літа, до кінця віка“. (Дума про те, як запорожський отаман Кішка вибавивсь із турецької неволі).

Ми лишимо других, а переглянемо, що ми самі, Українці, виграли за остатні двісті років, як пропадали наші старі „негідні“ порядки, а заводились нові, московські і петербурські, буцім то європейські.

Не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не думав, що без волі народу, а при одній царській самоволі, не може добре жити ніяка земля, що народ не може добре правитись самими чиновниками,

котрих згори наставляє самовольний царь. Тепер трудно знайти і таких людей, котрі-б не згоджувались з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люди в тих краях, для котрих пишуться укази; тепер навіть і в руськім царстві заведено земства та городські управи, що-б хоть менчі діла свої робили самі краєві люди, як самі знають, а не чиновники, що сьогодні тут, а завтра там.

А коли так, то що-ж нам була за користь з того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Менщикова і Німців биронових, дурости Павла I, салдатське звірство Аракчеєва, холодну самоволю Миколая I, про котрих Українці не можуть навіть сказати, що були „свої собаки, котрих ми-ж самі вигодували“, бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Тай самі ці петербурські самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, Українців, за своїх і коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли „безмозглих, упрямих хохлов“, ніж своїх „руських“. Хиба помоглось, що небудь і Великорусам од того, що терпіли рядом з ними і „браття черкаси“, вмерти за котрих обіцялись батьки їх тоді, як Хмельницький прохавсь у підданство „царя Восточного?“ На що-ж було руйнувати ті права країв, ті виборні уряди, які були колись на Україні, коли тепер усі освічені люди думають, що без краївих прав та виборних урядників обйтись не можна? Двісті років мучення, поки царі доконали старі українські порядки, пропали, значить, даремне!

А все, що не робилось царським урядом для України після Хмельницького аж до 1775 р., коли

зруйновано Січ, усе те роблено нї для чого, як що-б доконати старі українські порядки. І скільки то хитрощів пішло на те в московських бояр та петербурських чиновників, скільки муки приняв простий Українець, скільки попогнувся та призвичайвся ябедничати український пан та полупанок, поки це случилось, — для того, що-б потім признаться що усї цї „нові“ порядки нїкуди не годяться!

Коли в 1654 р. Україна прилучилася до Московського царства, то була між українськими козаками з одного боку і московськими боярами і царем з другого боку ось яка умова:

Прошеніе гетмана Богдана Хмельницкаго къ Алексѣю Михайловичу съ приложеніемъ договорныхъ пунктовъ.

Божіей милостію, великий государю царю и великий княже, Алексію Михайловичу всея великія и малая Россії самодержче, и многихъ государствъ государю и обладателю, твоему царскому величеству.

Мы, Богданъ Хмельницкій, гетманъ войска запорожского, и все войско запорожское; и весь міръ христіянскій россійской, до лица земли челомъ бьеть:

Обрадовався велими спожалованья великаго и милости неисчетныя твоего царскаго величества, которою намъ изволилъ твое царское величество показать, много челомъ бьемъ тебѣ, государю нашему, царскому величеству, и служити прямо и вѣрно во всякихъ дѣлѣхъ и повелѣніяхъ царскихъ твоему царскому величеству будемъ по вѣки, только просимъ велими, яко и вѣ грамотѣ просили есмы, изволъ намъ, твое царское величество, вѣ томъ всемъ пожалованъ и милость свою царскую указати, о чемъ посланники наши отъ насъ твоему царскому величеству будуть челомъ бити.

1) Вначалѣ, изволъ, твое царское величество, подтвердить права и вольности наши войсковыя,

какъ изъ вѣковъ бывало вѣ войскѣ запорожскомъ, что своими правами суживалися и вольности свои имѣли, вѣ добрахъ и вѣ судахъ чтобъ ни воевода, ни бояринъ, ни стольникъ вѣ суды войсковые не вступались, но отъ старшихъ своихъ чтобъ товарищество суждены были: гдѣ три человѣка казаковъ, тогда два третьяго должны судити.

Подъ сими статьями помѣта думного дьяка Алмаза Иванова:

Сей статьѣ указаль государь и бояре приговорили: быть такъ по ихъ челобитью.

2) Войско запорожское вѣ числѣ 60 тысячъ чтобъ всегда полно было.

Указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью 60 тысячъ человѣкъ.

3) Шляхты, которые вѣ Россії обрѣтаются и вѣру, по непорочной заповѣди Христовой тебѣ, великому государю нашему, твоему царскому величеству, чтобъ, при своихъ шляхецкихъ волостяхъ пребывали и межъ себя старшихъ на уряды судовыя обирали, и добра свои и вольности имѣли, какъ при королѣхъ польскихъ бывало, чтобъ и иные увида такое пожалованье твоего царскаго величества, клонилися подъ область и подъ крѣпкую и высокую руку твоего царскаго величества со всѣмъ міромъ христіянскимъ. Суды земскіе и градскіе черезъ тѣхъ урядниковъ, которыхъ они сами себѣ добровольно оберутъ, исправлены быти имѣютъ какъ и прежде сего; тако жъ шляхта, которые казну свою имѣли по крѣпостямъ на маєностяхъ, тогда и нынѣ, любо чтобъ имъ поплачено, или на маєностяхъ довладѣти дано.

Симъ статьямъ указаль государь и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

4) Вѣ городѣхъ урядники изъ нашихъ людей чтобъ были обираны на то достойные, которые должны будуть подданными твоего царскаго величества, исправляти или удержати, и приходъ на лежащей вѣ празду вѣ казну твоего царскаго величества отдавать.

Указалъ великий государь и бояре приговорили: быгъ по ихъ чолобитю, а быти бъ урядникомъ, войтомъ, бурмистромъ, райцомъ, лавникомъ, и доходы денежные и хлѣбные и всякие на государя збирать имъ и отдавать въ государеву казну тѣмъ людемъ, ково для тое зборная казны государь пришлетъ, над тѣми зборщиками смотрѣть, чтобы дѣлали правду.

5) На булаву гетманскую, что надано со всѣми принадлежностями старство чигиринское, чтобы и нынѣ для всего ряdu прибывало.

Указалъ государь и бояре приговорили: быть по ихъ чолобитю.

6) Сохрани Боже смерти на пана — гетмана (понеже всякъ человѣкъ смертенъ, безъ чего не можно быти) чтобы войско запорожское само межъ себя гетмана избирали и его царскому величеству извѣщали, чтобы то его царскому величеству не въ кручину было, понеже, тотъ давной обычай войсковой.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ чолобитю.

7) Имѣній казацкихъ, чтобы никто не отнималъ: которые землю имѣютъ и всѣ пожитки съ тѣхъ земель чтобы при тѣхъ имѣніяхъ добровольно имѣли; вдовъ послѣ казаковъ остальныхъ чтобы и дѣти такія же вольности имѣли, какъ предки и отцы ихъ.

Быть по ихъ чолобитю.

8) Писарю войсковому чтобы, по милости его царскому величеству, одна тысяча золотыхъ для подписовъ, также и мельницу для прокормленія, что великий расходъ имѣеть.

Быть по ихъ чолобитю, давать изъ тамошнихъ доходовъ.

9) На всякаго полковника, чтобы по мельницѣ было, для того что расходъ великій имѣютъ, но когда милость будетъ твоего царскаго величества, и больше того, чѣмъ твое царское величество пожаловать изволиши.

Государь пожаловалъ по ихъ чолобитю.

10) Также на судей войсковыхъ, по 300 золотыхъ, и по мельницѣ, а на писаря судейскаго по 100 золотыхъ.

Государь пожаловалъ по ихъ чолобитю, а про судей допросить сколько судей.

11) Также ясауламъ войсковымъ и полковымъ, что на услугахъ войсковыхъ завсегда обрѣтаются и хлѣба пахать не могутъ, по мельницѣ бѣ имѣло, просить твоего царскаго величества.

Государь пожаловалъ по ихъ чолобитю.

12) На подѣлку снаряду войскового и пушкарей и на всѣхъ людей работныхъ у снаряду, просимъ твоего царскаго величества, изволь имѣти свое царское милостиво призрѣніе, яко о зимѣ, такъ и остановахъ, такожде на обознаго по 400 золотыхъ.

Государь пожаловалъ, велѣвъ давать изъ тамошнихъ доходовъ.

13) Права, наданыя изъ вѣковъ отъ княжатъ и королей какъ духовнымъ и мірскимъ людемъ, чтобы ни въ чемъ не нарушены были.

Государь пожаловалъ, велѣль быти потому.

14) Послы, которые изъ вѣка изъ чужихъ земель приходятъ къ войску запорожскому, чтобы пану-гетману и войску запорожскому, которые къ добру бѣ были, вольно приняты, чтобы то его царскому величеству въ кручину не было, а чтобы имѣло противъ его царскаго величества быти, должны мы его царскому величеству извѣщати.

Государь указалъ и бояре приговорили: по словъ о добрыхъ дѣлѣхъ пріимати и отпускахъ, а о какихъ дѣлѣхъ, приходили и съ чѣмъ отпустятъ, о томъ писать къ государю; а которые послы присланы отъ кого будуть съ противнымъ дѣломъ государю, и тѣхъ задерживать и писать объ ихъ государю; а безъ государева указу ихъ не отпускать, а съ турскимъ салтаномъ и съ польскимъ королемъ безъ государева указу не ссылаться.

15) Какъ по польскимъ землямъ дань вдругъ отдается, воли бы есмѧ и мы, чтобы цѣною вѣдомою давать отъ тѣхъ людей, которые твоему цар-

скому величеству належать: а если бы иначе быти не могло, тогда ни на единаго воеводу не позволять, о томъ договариваться развѣ бы изъ тутощихъ людей обобравши воеводу, человѣка достайнааго, имѣть тѣ всѣ доходы въ правду его царскому величеству отдаватъ.

Сей статьѣ государь указалъ и бояре приговорили быть потому, какъ выше сего написано, збирать войтомъ, и бурмистромъ, и райцомъ, и лавникомъ, а отдавать въ государеву казну тѣмъ людемъ, кого государь пришлетъ, и тѣмъ людемъ надѣ зборщиками смотрѣть, чтобы дѣлали правду.

16) А то для того имѣютъ посланники наши договариваться, что наѣхавъ воевола права бы ломати имѣль и установы какія чинилъ, и чтобы быти имѣло съ великою досадою, понеже прав иному не могутъ вскорѣ навыкнуть и тяготы такія не могутъ носити: а изъ тутощихъ людей когда будутъ старшие, тогда противъ правъ и установъ тутощихъ будутъ исправляться.

О правахъ государевъ указъ и бояръ же приговоръ написанъ въ иныхъ статьяхъ.

17) Прежде сего отъ королей польскихъ никакого гоненія на вѣру и на вольности наши не было, всегда мы всякаго чину свои вольности и для того мы вѣрно и служили; а нынѣ, за наступленія на вольности наши, побуждены его царскому величеству подъ крѣпкую и высокую руку поддаться. Прилѣжно просити имѣютъ послы наши, чтобы правился его царское величество намъ на хѣтіяхъ писанныя съ печатьми, вислыми, единъ на вольности казацкіе, а другіе на шляхецкіе, даль, чтобы на вѣчные времена непоколебимо было; а когда то одержимъ, мы сами смотрѣ межъ себя имѣти будемъ, кто казакъ, тотъ будетъ вольность казацкую имѣть, а кто пашенной крестьянинъ, тотъ будетъ должность обычную его царскому величеству отдавать какъ и прежде сего; такое и на люди всякіе, которые его царскому величеству подданные, на какихъ правахъ и вольностяхъ имѣютъ быти.

Государь указалъ и бояре приговорили: быть по ихъ челобитью.

18) О митрополитѣ помянути имѣютъ, какъ будутъ разговаривати, и о томъ посломъ нашимъ изустный наказъ далъ еемъ.

Государь указалъ и бояро приговорили: митрополиту на маєтности его, которыми нынѣ владѣеть, дать жалованную грамоту.

19) Такожде просити прилѣжно послы наши имѣютъ его царского величества, чтобы его царское величество рать свою вскорѣ прямо къ Смоленску послалъ, не отсрочивая ничего, чтобы непріятель не могъ исправиться и съ иными совокупиться для того, что войска нынѣ принуждены, чтобы никакой ихъ лести не вѣрили, если бъ они имѣли въ чемъ дѣлать.

Указоль государь и бояре приговорили: про походъ ратыхъ людей объявить посланикомъ съ котораго числа государь самъ и бояре, и ратные люди, съ Москвы пойдутъ, а къ гетману не писать.

20) И то надобное дѣло припомнити, чтобы наемного люду здѣ по рубежу отъ ляховъ, для всякаго безстрашія, съ 3,000, или, какъ воля его царскаго величества будетъ, хотя и больше.

Допросить въ коихъ мѣстахъ по рубежу стоять.

21) Обычай тотъ бывалъ, что всегда войску запорожскому платили: просить и нынѣ его царскаго величества, чтобы на полковника по 200 золотыхъ, на ясауловъ войсковыхъ — по 400 золотыхъ, на сотниковъ по 100 золотыхъ, на казаковъ по 30 золотыхъ.

Отговаривать Великій государь, его царское величество, для православныя христіянскія вѣры, хотя ихъ отъ гонителей и хотящихъ разорити церкви божія и искоренити вѣру христіянскую, отъ латынь оборонити, собралъ рати многія и идетъ на непріятелей, и свою государеву казну для ихъ обороны ратнымъ людемъ роздаль многую. А какъ было у гетмана, у Богдана Хмѣльницкаго, государевъ ближній бояринъ, и намѣстникъ тверской, Василій

Васильевичъ Бутурлинъ съ товарищи, и говориль съ гетьманомъ о числѣ войска запорожскаго, и гетьманъ говорилъ: Хотя число войска запорожскаго и велико будетъ, а государю въ томъ убытка не будетъ, потому что они жалованья у государя просят не учнутъ; а говорилъ гетьманъ при ихъ, и при судьбѣ, и при полковникѣ, и имъ нынѣ о томъ говорить не доводится.

22) Орда естьли бы вкинутися, тогда отъ Астрахани и отъ Казани надобно на нихъ наступати, также и донскимъ казакамъ готовымъ быть; а нынѣ еще въ братствѣ дати сроку, а ихъ не задирать.

Сказать: на Донъ къ казакамъ государево повелѣнье послано будетъ: будетъ крымскіе люди задору никакого не учинять, на нихъ неходить, а буде задоръ учинять, и въ то время государь укажетъ надъ ними промыслъ чинить.

23) Кодакъ городъ, который есть сдѣланъ на рубежу отъ Крыму, въ которомъ панъ гетьманъ всегда по 400 человѣкъ тамъ имѣеть и кормъ всякия имъ даетъ, чтобы и нынѣ его царское величество какъ кормами, такъ и порохомъ къ наряду изволилъ построити; также и на тѣхъ которые за порогами Коша берегутъ; чтобы его царское величество милость свою изволилъ показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставить.

Допросить: по скольку корму человѣку на тѣхъ 400 человѣкъ даютъ и за порогами для Коша сколько человѣкъ, и о чемъ за нихъ бьютъ челомъ.

Доложить государю бояре говорили: которые государевы всякихъ чиновъ люди учнутъ бѣгати въ государевы черкасскіе города имѣете, и тѣхъ бы сысковъ отдавати.

Ми не считаемо цихъ Переяславськихъ статей за „верх премудрости“ державної. Те, що ми тепер бажаємо, намъ „собі дорожче“, якъ кажуть купці, нїжъ те, що втратили Українці. Переяславські

статті писали козаки і думали про самихъ козаків. Вони вважали за Україну не всю землю, де живе український чи, якъ вони казали тоді, русий або російський, або малорускій народ, — а тільки ту землю, де по давнімъ умовамъ козаківъ з Поляками, мусили жити козаки: не усю землю по Сян в Галичинѣ і по гірний Дунаець і гірські Тисси в Карпатах, а тільки по Случ: воїводства Чернігівське, Київське та Брацлавське. Переяславські статті вмовлялись з царемъ тільки про волю козацьку, а „пашенного крестьянина“ зоставляли „должность обыклую отдавать его царскому величеству, какъ и прежде сего“, значить, якъ було це за часи Польщі, проти котрої уставали і „пашенні крестьяне“ у купі з козаками. Ті шляхтичі, котрі верховодили канцелярією Хмельницького (тай самъ цей батько козацький був шляхтич!) не забули осібно написати в статтяхъ Переяславськихъ про шляхту, що-б вона „при своихъ тляхетськихъ волостяхъ пробувала, як при короляхъ польськихъ бувало, і що-б уряди судові, земські і городські, як і за Польщі було, вибирали шляхтичі“, а не пашенні люде. Тільки козаки мали-б свій власний суд, — після цеї умови!

Окрім козаківъ та шляхти, права і вольности вимовлені були для попів і ченцівъ, що-б і вони мали те, що їмъ було надано од королівъ польськихъ, значить, і землї з пашенними людьми, та для міщан, що-б вони обирали для себе і для своїхъ діл вйтів і магістрати та ратуші, що-б то як тепер городськихъ головъ та городську думу.

Такъ то зроблені козаками статті вдержували стару нерівність між людьми українськими і не дбали зовсімъ про пашеннихъ людей, про біднихъ хліборобівъ. На користь їмъ можна-б було хиба повернути 13

статтю, що „права, надані од князів і королів духовним і сьвітським людім, що-б не були ні в чім порушені“. Та тільки прав таких простим пашенним людям ніхто не давав. Поки що, вони тільки зоставались вільними там, де повтікала шляхта. А як земля за ними не була признана, то по-троху і стали ці прості люди обертатись у „послушенство“. Сам козацький батько Богдан Хмельницький мав од королів польських надані села „на правѣ помѣстномъ съ подданными“. А посланці його, котрі йшли в Москву вмовлятись з царем про вольності козачі, — генеральний суддя Самійло Богданов і переяславський полковник Павло Тетеря, подавали в марці 1654 р. цареви челобиття, в котрім прохали, що-б: „мнѣ судъ на мѣстечко Имглѣво-Стятый съ подданными въ немъ будучими и со всѣми землями издавна до Имглѣва належащими и на тѣхъ земляхъ подданными будучими, а мнѣ полковнику на мѣстечко Смѣлую такожъ съ подданными въ немъ будучими и со всѣми принадлежностями, полями, лѣсами, уходами и озерами, которые имѣютъ быть со всѣмъ, какъ и прежде было. И чтобы есмы были вольны въ своихъ подданихъ, какъ хотя ими уряжати и обладати, мы и дѣти и наслѣдники наши, которые бы имѣли отъ насть тѣ маєтности одержати; и чтобы до нихъ никто кромѣ насть и наслѣдниковъ нашихъ накакого дѣла не имѣль вѣчными времяны. Такоже чтобы намъ вольно было на тѣхъ земляхъ своихъ, которая съ милостиваго жаловання его царскаго величества будемъ имѣти, людей селити, какъ которые къ намъ будуть приходити, мельницы ставити и всяkie пожитки, какие нибудь прежде были и какие сами можемъ привлашти и вымыслити, можемъ приспособляючи безъ

всякой въ томъ ни отъ кого помѣшки. Такоже по томъ челомъ бьемъ, чтобы намъ вольно было всякия пиття для своихъ же подданихъ держати, вино курити и откупъ, какъ извичай есть на Українѣ имѣти и при всемъ томъ извищаю, какъ въ томъ краѣ ведется, пребывати“. Про це усе просили пани Богданов і Тетеря у царя „привилії на хартіях, золотими словами писаних“.

Колись польські пани також позабирали землї і перш усього старались захопити за тим такі струменти та заводи, що найпотрібнії хліборобові, або такі, котрі переробляють хліб — млини та винницї, що-б хлібороба держати в своїх руках, та захоплювати луки, що-б не було куди без плати хліборобові скотину вигнати, та лїси. Народ іменно через те і піднявсь проти Польщі у купі з козаками, що „вражі ляхи“ ріки і луки жидам заарендували, — а тепер козацькі старшини, вмовляючись з московським урядом про козацькі вольності, почали вимовляти собі те, що за часи Польщі мали в себе пани та їх рандарі жиди. Потроху почало йтись до нового крепацтва, а московське царство не тільки не зупинило цієї ходи, а ще помогло розростись злим зернам, що були в козаччині, а добрі заглушило.

А були в переяславських статтях і добрі зерна іменно такого устрою громадського, до котрого також прямують скрізь освічені люде. Ту тумовлялось, що-б чужі люде у дѣла країві не вступали, що-б усякий уряд був виборний, що-б ніхто без суду не був скараний і що-б судили свої люде, товариші, хоть козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так була на частину огорожена воля краю і народу од самоволії царської. Гетьман і старшина тільки нічого

не сказали напроти слів бояр, посланців московських, об тім, що тільки козаки мусять присягати на умови з царем, а нї сам цар, ані посланці його не можуть, що „підданні тільки присягають царям, а царям не личить присягати підданним, і що коли польські королі присягали на умови з козаками, то то тільки тому, що польські королі невіри і несамодержці, і що коли прості козаки просять, що-б царь заприєгнув, то старшина мусить памятати милость величного государя, що ради христянської православної віри і святих божих церков зволився прийняти козаків під свою велику руку, а тому мусить привести на вірність цареві військо запорожське, а нерозумних людей, — це-б то простих козаків, — вдержувати од непотрібних розмов“. На ті усі права, які ми вище прописали, козаки пристали, як „на пожаловання і милость царську“, а не так як на право своє; на перед згожувались дань давати і не так, як колись давали, тілько що-б не царські чиновники її збирали. Козаки вимовили своєму гетьманові, що-б до нього посли чужих царів приїздили, та тільки мусили гетьмани цареви казати, що до них ті посли говорили. Так козаки заставляли у горі непорушеним самодержавне право царя над землею і підданними.

Однако, як порівняти і ті права, які вимовили собі козаки у царя московського з тим безправям, яке було у государстві московськім, то усе таки не можна не сказати, що устрій козаччини був більш подібен до устрою теперішніх вольних держав європейських, так званих конституційних, нїж московське царство і теперішня російська імперія.

Всі знають, як з дуже малого почала рости теперішня воля народу в Англії. Як порівнати ті

права, що витребували собі пани англійські у короля Івана, званого Безземельного (1215 р.) звісну Велику Грамоту про Вольності (*Magna Charta Libertatum*), то вийде, що вони були не богато більші нїж вольності наших козаків у 1654 р., і служили попереду на користь ще меншому числу людей.

Англійська грамота була писана після бунту проти короля, через те де в чому вона виразніше напира на права підданних перед королем, особливо на те, що король не буде брати податків без того, що-б не згодилася рада земська. Однаке про права і вольності осіб, громад і городів, і в англійській грамоті не виразніше сказано, нїж в нашій. Деякі слова англійської грамоти мов би слово в слово такі самі, як в українських козацьких умовах з царем; ось напр. пункт 1) по котрому обіцяється, що церков англійська буде вольна і вживати-ме усії свої права і вольності, і що ніхто їх не дотикати-меться; або пункти 2, 16, 48, 49, у котрих король каже: „ми подарували усім нашим вольним підданним у королевстві Англії за себе і за наслідників усюку вольність, которую пересчитуємо далі, — ми даруємо усім городам, містечкам і селам їх старинні права і привилії, — наперед ніхто не буде нїї задержаний, нїї увязнений, нїї в кого не одніється добро його, нїї права, нїї вольності, ніхто не буде покараний смертю, ніяким способом без суда рівним з ним людей, по законам краївим“.¹⁾

І англійська грамота вимовляла права і вольності найбільше баронам, панам, воякам! А далі, за

¹⁾ Dufau, Duvergier et Jaudet, Collections des constitutions, chartes et lois fondamentales des peuples de l'Europe, et des deux Amériques, I, 362.

великими панами, баронами, в Англії ширшу волю получили менші вояки, ось якби наші козаки, далі міщане, а тепер має її увесь народ. Скрізь в великих краях в Європі вольності попереду вимагали собі вояки, з котрих виходили пани, а далі вольності ширилися і обнімали більшу частину людей. Правда, скрізь ми бачимо, що зрівнання прав усіх людей у краї не йшло поруч з ширенням вольності. Ті, хто був поставлений низче, міщане, селяне, аби тільки вибавитись з під керування панського, раді були помогти королям уменшити вольності панські. Од того згодом скрізь уряд чиновничий узяв гору над виборним, та не до кінця. Все таки з цієї виборної старовини щось зоставалось, що опісля підправлялось, або підновлялось: які небудь сойми, земства, або таке інше. Земля, де найдовше зоставались такі старинні виборчі порядки та ради, швидче могла перебудуватись на нову вольну державу, де вже не одні краєві діла, але й більші, державні, не міг кінчати король та чиновники, не спіставши ради народньої, сойму виборних, — де не одного тільки пана, але нікогс не можна було, як це й доси можна в Росії, ні замкнути, ні покарати без суду, де кожний має право вольно, що хоче, говорити, печатати книги і газети і їздити, куди хоче. Вигода Українім двісті років назад була в тім, що вона через війну з татарами, через повстання проти Польщі, мала ще земський вольний, воєнний стан і виборний уряд, — вже тоді, як скрізь по більшій часті європейських земель військо було вже не земське, а королівське, вербоване, котре слухало тільки королів та князів, коли вже уряд чиновничий узяв майже скрізь гору над виборним. До того на Україні простір і свіжа оселя на степах

робили те, що більша частина сільського люду була на ділі вольною. А тоді вже були часи, коли встрітись народоправства, або республіки Голяндська і Швайцарська, а на який час було і англійська, котра хоть перемінилась впять в королівство, та таке, в котрім вже в кінець не стало самодержавства, або самовольства королівського і в кінець розрослися зерна старої англійської вольності: король втратив право що небудь зробити без ухвали ради земської, або в чім небудь порушити право якого небудь англичанина.

Тоді, як наша Україна прилучилася до московського царства, такі вольності заводились не тільки по стародавньому звичаю, як було колись за часи городських народоправств руських до татар, або в Пскові і Новгороді, котрі вибрали і вигоняли князів „по старинѣ“; ні, двісті років назад вже думка про вольність піддержувалась і освітою, читанням книг про народоправства у Греків та у Римлян. Також само двісті років назад скрізь вже по Європі освіта стала вменшати крепацтво, котре Українці майже скрізь тільки що скинули у себе, повставши проти польських панів.

Од того можна думати, що в Україні мала-б з'єднатись старосвітська вольність вояцька з новою, все народньою, про котру вже турбувались освічені люди в Європі, можна було ждати, що те, що залежало на Україні само по собі, буде піддержане нарочитою думкою, бо й на Україні тоді вже чули й писали напримір про голяндську республіку, котра також одбилась од королів іспанських, як Україна одбилась од королів польських.

Навірно можна сказати, що якби Україна, одірвавшись од Польщі, стала була осібним княжеством,

або короліством, або хотіть і козацькою республікою, то з часом і в ній би узяли-б більшу силу чиновники і пани над вибором і народом, як і скрізь це було. Та кільки навряд без помочі з боку, яку давала неволя московська, і пани вспіли-б за яку небудь сотню років переломити старосвітську звичайну вольність, бо вже через сто тридцять років скрізь прочули про таке діло, як зміна королівського порядку у Франції. Знівечити хоть старосвітську, але свіже заведену вольність на Україні помогли застарілі невольні порядки тих держав, з котрими звязувалась Україна: панська Польща, а особливо-ж порядки московського царства, у котре увійшла Україна і в котому вона знайшла знову панство, таке як і в Польщі, та ще й царство, не дуже ліпше, як в Турції.

Ніяк не можна сказати, що-б народ московський чи великоруський був не способний до вольності. В стари часи і там були вольні городи, як і в київській Русі, що потім стала Україною. Хто такі з первоначалку були Псковичі та Новгородці, чи наші Українці, чи ні, — тільки в XIV століттю, тоді як ці народоправства були найдужчі, вони вже були великоруськими. Великоруси-ж були й козаки донські та яїцькі або уральські, котрих устрій був майже такий, як і в нашему Запорожжю. У Великорусів задержався і доси стародавній вольний звичай володіти землею громадами і переділяти її по громадському приговору. Цей звичай може задержавсь через те, що земля великоруська велика і тут було місця до недавна ще усякому, та ще й через те, що хоть Великоруси — народ і давній, як і другі новоєвропейські народи, однакож кожда оселя в ньому недуже давна, бо народові усе приходилося перехо-

дити з місця на місце, тікаючи то од татар, то од ляхів, то од власного начальства, і кождий раз ніхто як громада, робила займище на землі, рубала ліс і т. д. Устроювати артелі з виборними старшинами Великоруси уміють, як рідко яка з других пород людських. Але такі громадські порядки здавна вже вдержались у Московщині тільки для малих громад, осель, артельв. А всі ширші справи, земські і державні у Московщині здавна вже звикли оддавати в руки царя і його чиновників. Московщина внизу в селах — ще й доси молода земля, в котрій люди самі собою ще вміють правитись без начальства. А як держава, Московщина стара, як наприклад і Франція. Рід князів і царів в Московщині не перевивавсь довго, і був свій, не те що в нас, литовський або польський. Церковний уряд теж завсігди був свій, от він і привчав народ слухатись царя, як божого помазанника. До того попереду татари підпирали московських князів, а як потім ці князі пішли й проти татар, то народ увесь став більш шанувати їх, а попи ще більше хвалити. А народ великоруський розлазився по землі такій широкій, що одна оселя тільки через те й не одривалась од другої, що задержувала спомин про Москву-матушку і царя-батюшку і чим далі усе забував, що це, мов би то серце Росії, Москва, було й єсть для всіх, навіть великоруських, земель просто павуком, а зовсім не серцем.

От через це усе уся історія Московщини, як і Франції за часи од XII до XVIII в., пройшла у тому, що чим дальше, все більше росла сила царського уряду над старосвітськими громадськими земськими порядками, чиновників над виборними. Так вирости чудні і не всякому зрозумілі ознаки держ-

жавного, а почасти й народнього в Московщині: в низу, в селах, поки не чіпається царське начальство, — у Великорусів бачимо зовсім громадський дух і самоправ, не мов в старих кантонах Швайцарії, а зараз над селом — царську і чиновничу самоволю, таку, котрої не бачила Європа навіть в часи, коли найбільша була сила королів і чиновників, при якому небудь Людовику XIV французькому, або Фридерику пруському. До того треба придати велику ріжницю Московщини наприклад од Франції і других західно-європейських земель. Тут, у Європі, завсідга була наука, котра вдержуvalа самоволю царську, помогаючи людям спізнати, що єсть доброго і в других нецарських порядках. Московщина-ж, у лісах та степах, далека од старих освічених земель, — була дика і не знала другого письменства окрім церковного. Читала Московщина в книгах не про народовства грецькі та римські, а про біблейські царства; бачила перед собою приміри не італіянських народоправств, не Англії, не Швайцарії, не Голяндії, а татар казанських, астраханських, з їх ханською самоволею. Скрізь по Європі в XVI—XVII в. королі всилились і ламали вольності земські, та ніде не було такого скаженого душогубця, як Іван IV московський. До того скрізь в Європі, коли королі топтали вольності панів на виборні уряди, то хоть вменшали крепацтво простих людей, в Московщині царі завели кріпацтво, тоді як воно вже сchezalo в Європі. Впять і тут показалось таке, що Московське царство було й нове і старе. Старе воно було тим, що давно вже повелось і що народ вже призвичайвсь слухатись царя, а в XV—XVI в. воно стало як би наново заведене, бо саме тільки тоді москов-

ські князі пооднімали землі у других князів, увільнились од татар і стали напірати на землю князів литовських. Московську землю мов би знову завоювали князі, так як би Францію французькі королі у IX в., або Англію норманські у XI в., і роздавали землю воякам своїм: боярам та дворянам, а що-б народ не тікав з ціх земель, що-б у бояр та дворян завсідга були вояки-піддані для царської служби, то народ закріпостили.

От до такого то царства прилучилася наша Україна! Була вона мов новонародженна земля вольна, хоть і мала вже погані зерна, як початок крепацтва, хоть воля її не була ще вкорінена в народ наукою, котра-б показала, що іменно і треба людям зостатись вольними, та правитись тільки виборними. Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з крепацтвом, жившого без науки, — то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам крепацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вольним же думкам, котрі росли вже в Європі у купі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А як би тепер серед українського народу з'являлись думки та заміри стати против зросту неволі, то вже тепер вони мусили-б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигодна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то і об народ, котрий розумів діло так, що Українці чинять зраду, коли не слухають „нашого царя“ і т. д.

От через це усе після Хмельницького до самих часів Катерини ми бачимо, як замість того, що-б розростались тому доброму, що було в козацьких українських порядках, воно топчеться царями, або схне,— а зле поливається, розростається.
